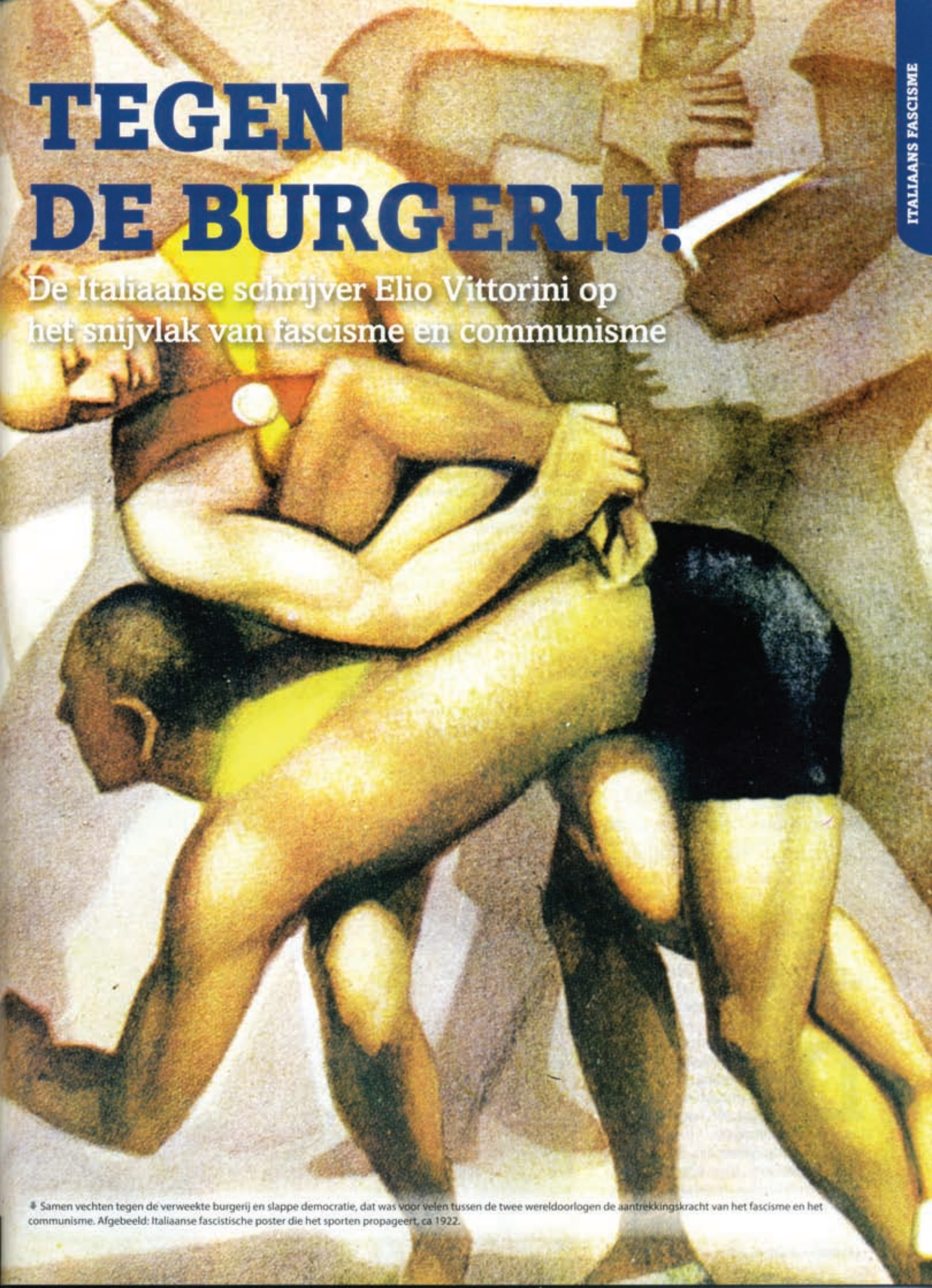
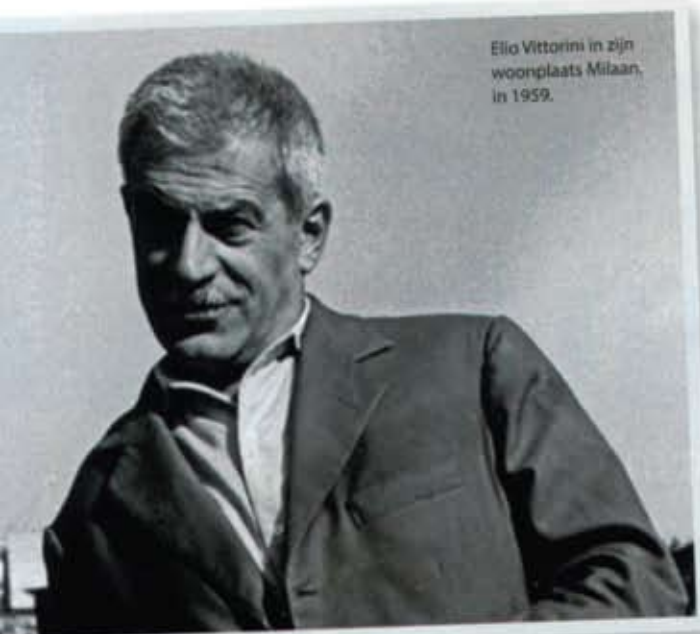

TEGEN DE BURGERIJ!

De Italiaanse schrijver Elio Vittorini op
het snijvlak van fascisme en communisme

Elio Vittorini in zijn woonplaats Milaan, in 1959.

Heel wat Italiaanse intellectuelen waren enthousiast over de fascistische beweging van Benito Mussolini, maar met verrassend gemak verruilden sommigen dat weer voor het communisme. Een van hen was de schrijver Elio Vittorini van wie onlangs de roman *Mens of niet* is vertaald. Het was de weerezin tegen de burgerlijkheid die hem en anderen in deze uitersten deden vervallen.

WIM BERKELAAR

Dat sociaal voelende intellectuelen zich tot het vroege fascisme aangetrokken voelden, is misschien niet zo vreemd. Het oorspronkelijke fascistische program uit 1919 bevatte tal van democratische idealen. De elitaire senaat diende te worden afgeschaft, er moest een achturige werkdag komen en

voor zowel vrouwen als mannen kiesrecht vanaf 21 jaar.

Deze en andere programmapunten verraden Mussolini's vroegere socialistische achtergrond. Hij was voor de Eerste Wereldoorlog lid van de Italiaanse Socialistische Partij (rsi), internationaal georiënteerd en tegen de oorlog, maar maakte een radicale ommekeer door. Na oktober 1914 streefde hij naar een vereniging van

nationalisme en socialisme. Italië moest profiteren van de oorlog en een grootmacht worden. Mussolini brak met de rsi maar leek haar beginselen op een ingewikkelde manier trouw te blijven. Zowel boeren, middenstanders en ambtenaren als gewezen militairen voelden zich aangesproken tot zijn nieuwe fascistische beweging. De schijn bedroeg: ondanks hun achtergrond kozen de fascistenaanvoerders al snel partij voor grootgrondbezitters en het kapitaal. Niettemin verleenden de rituelen, de marsen, de zwarte uniformen en niet te vergeten het geweld hun samen met het linkse programma een romantisch-revolutionair aura dat ook intellectuelen aansprak.

Treinen op tijd

Elio Vittorini werd in 1908 geboren op Sicilië in een betrekkelijk welgesteld milieu en verliet het eiland in 1924. Vittorini vatte halverwege de jaren twintig sympathie op voor het fascisme, juist op het moment dat het zich vestigde als dictatuur. In de begintijd van Mussolini's regering was daar nog geen sprake van. In 1922 deed hij in de chaos waarin het naoorlogse Italië verkeerde, een succesvolle greep naar de macht met zijn Mars op Rome. Die was veel minder heldhaftig dan de fascistenaanvoerders voorgesteld. De latere legende wilde dat tienduizenden fascistenaanvoerders waren opgerukt naar Rome en zo koning Victor Emanuel III en regering dwongen tot overgave. In werkelijkheid hadden Mussolini met zijn geestverwanten zorgvuldig afgetast hoe het leger en de koning zouden reageren op zijn aanspraak op de macht. De legertop stond welwillend tegenover het fascisme en

dat gold ook voor de in Italië machtige rooms-katholieke kerk. De koning, geen sterke figuur, aarzelde, maar zijn angst voor verdere chaos gaf de doorslag: Mussolini kreeg de opdracht een coalitieregering te vormen.

Hij was allerminst almachtig in deze beginfase, integendeel, hij was premier van een coalitieregering waarin verder katholieken, enkele liberalen en zelfs een sociaaldemocraat zitting hadden. Radicale fascistenaanvoerders drongen er bij hem op aan de Führerstaat te vestigen en hij deed dat in 1925, een half jaar na de moord op de socialistische politicus Giacomo Matteotti. Deze bekritiseerde

◆ Mussolini was socialist voordat hij tijdens de Eerste Wereldoorlog fascist werd. Op de foto een 'mugshot' van hem genomen door de Zwitserse politie bij zijn arrestatie in 1903 omdat hij geen identificatiepapieren kon tonen. Op de grote afbeelding: de Mars op Rome, 1922. Mussolini (voorste rij, tweede van rechts) arriveerde bewust pas twee dagen na de massapartijgangers vanwege het dramatische effect.

het bewind in het parlement en verwierf met zijn optreden populariteit onder de bevolking. Matteotti werd vermoedelijk buiten medeweten van Mussolini ontvoerd en vermoord door fascistena. Zijn lichaam werd pas enkele maanden later teruggevonden. Al die tijd berichtte de relatief vrije pers over de zaak, die voor grote opschudding zorgde onder de bevolking. Uiteindelijk volgde Mussolini de hardliners binnen zijn partij. Vooraanstaande politici werden gearresteerd, politieke partijen en vakbonden verbo-

den. Omstreeks 1928 was de fascistische dictatuur gevestigd. Het gangbare gezegde (overigens een mythe) was dat in dit Italië de treinen op tijd reden, als symbool van de nieuwe orde, regelmaat en nethheid. Men zou verwachten dat dit intellectuelen, met hun voorkeur voor reuring en romantiek, zou afschrikken. Velen van hen koesterden echter de gedachte dat het fascisme nog altijd meer elan bracht dan de burgerlijke democratie, die ze gezapig en daarom verachtelijk vonden.

De schrijver en journalist Curzio Malaparte, een pseudoniem voor Kurt Erich Suckert, was zo iemand. Malaparte, in 1898 geboren als zoon van een Duitse vader, had deelgenomen aan de Eerste Wereldoorlog en liep in 1922 mee

De roman *Mens of niet* van Elio Vittorini (1908-1966) verscheen in een vertaling van Anthony Kee als vijfde deel in de serie Kritische klassieken van Uitgeverij Schokland, die richt zich op de heruitgave van boeken die 'vergeten, verbrand, verboden, verguisd en versmaad' zijn (www.uitgeverijshokland.nl).

in de Mars op Rome. Hij werd lid van de Partito Nazionale Fascista (PNF) en schreef tal van artikelen die het fascisme verheerlijkten. Malaparte oefende sterke invloed uit op de tien jaar jongere Vittorini, die in het fascisme eveneens een alternatief zag voor de gehate burgerlijke samenleving. Vittorini had toen hij nog op Sicilië verbleef contact opgenomen met de bewonderde schrijver. Malaparte moet omgekeerd ook iets in hem hebben gezien, want Vittorini's eerste artikelen verschenen in Malapartes tijdschrift *La Conquista dello stato* (De verovering van de staat). In navolging van Malaparte werd ook Vittorini lid van de PNF.

Uitstappen

Zoals zoveel intellectuelen waren Malaparte en Vittorini echter niet meer dan 'fellow travellers'. Deze term werd bedacht door communist Lev Trotski, die smalend schreef over 'medereizigers', de aanvankelijk enthousiaste aanhangers uit de denkende kringen, die niet de loop van de geschiedenis wilden volgen maar er hun eigen agenda op na hielden: op de revolutionaire reis stapten ze uit als het hun goeddunkte en gingen ze nooit tot het eind toe mee.

In de jaren dertig distantieerde inderdaad zowel Malaparte als Vittorini zich van het fascisme. Voor Malaparte eindigde de bekoring in 1931. In het boek *Techniek van de staatsgreep* verwoordde hij zijn toenemende onbehagen over de gang van zaken in Europa. Het fascisme kwam naar zijn smaak in te totalitair vaarwater. Al dan niet semi-legale staatsgrepen dreigden naar zijn inschatting ook in andere landen dan Italië en Duits-

land te gebeuren en dat baarde Malaparte zorgen. Het fascisme bracht bovendien niet het grootse en meeslepemde leven waarop de kunstenaar had gehoopt. Zijn boek kwam hem op vijf jaar verbanning naar het eiland Lipari te staan. Onder pseudoniem keerde hij zich vervolgens in artikelen tegen zowel Mussolini als de in opkomst zijnde Hitler.

Voor Vittorini duurde de fascistische aantrekkingskracht aanzienlijk langer. In 1935 meldde hij zich zelfs nog aan als vrijwilliger voor de Italiaanse veroveringsoorlog in Abessinië, het huidige Ethiopië. Hij geloofde dat de fascistische maatschappij zouden kunnen stichten. Een jaar later vielen Vittorini door de Spaanse Burgeroorlog dan toch de schellen van de ogen. Waarom hij hierin partij koos voor de republikeinen en tegen de fascistische troepen onder generaal Franco, is nooit opgehelderd. Hij nam er niet aan deel, zoals tal van andere Europese intellectuelen wel deden, maar toch hield de burgeroorlog hem sterk bezig. Was het het geweld van de fascistische dat hem tegen de borst stuitte of was hij onder de indruk van het republikeinse gedachtegoed?

Hoe dit ook zij, hij werd in 1937 uit de PNF gezet en legde zich toe op zijn schrijverschap. Hij schreef romans en vertaalde Engelse en Amerikaanse literatuur, waaronder Ernest Hemingway die in zijn boek *For Whom the Bell Tolls* uit 1940 zijn betrokkenheid bij de Spaanse Burgeroorlog verwerkte.

Hoefijzermodel

Er was wel een constante: in Vittorini's romans en politieke artikelen bleef de afkeer van de burgerij een sterke drijfveer; die deed hem ditmaal echter kiezen voor het communisme. Hij ontwikkelde zich zelfs tot een uitgesproken criticus van Mussolini's bewind en kwam hiervoor tijdens de oorlog enige tijd in de gevangenis, tot de Duitsers Italië bezetten in 1943. Hij sloot zich in Milaan, waar hij toen woonde, aan bij het anti-Duitse verzet van de partizanen, werd in 1942 lid van de Communistische Partij en

✦ Intellectuelen zoals Vittorini raakten vervreemd van het fascisme, onder andere omdat het niet het grootse en meeslepemde leven bracht waarop zij gehoopt hadden. De romantische maar ook enigszins klungelige fascist op deze Italiaanse illustratie lijkt inderdaad mijlenver af te staan van het antiburgerlijke ideaal.

leidde korte tijd de communistische krant *l'Unità*.

Dit lijkt een rigoureuze ommekeer, maar men zou kunnen zeggen dat de politieke uitersten fascisme en communisme elkaar heel dicht naderden in hun antiburgerlijke wereldbeeld, ook al bleven er grote verschillen. Dit wordt ook wel het hoefijzermodel genoemd. Van punt naar punt is het maar een kleine sprong, de uiteinden staan in feite dicht opeen. Dit ervoeren ook mensen die dezelfde sprong maakten, maar dan de andere kant op. De overgang van fascisme naar communisme of (radicaal) socialisme kende namelijk rond de Tweede Wereldoorlog een omgekeerde pendant. Tal van vooraanstaande socialisten, zoals de Fransman Marcel Déat, de Belg Hendrik de Man en de Nederlandse vakbondsmann Henk Woudenberg, collaboreerden

tijdens de oorlog uit overtuiging met het nationaalsocialisme dat zij als een waardig opvolger zagen van het als verouderd beschouwde socialisme. In alle gevallen ging het net als bij Vittorini om een streven de als gezapig en zelfgenoegzaam beschouwde burgerlijke democratie te ontstijgen. Communisme, fascisme en nationaalsocialisme boden met hun nadruk op de verenigde arbeidersklasse respectievelijk volkseenheid een alternatief en kunnen daarom in zekere zin als twee kanten van dezelfde medaille worden gezien.

(On)menselijk

In april 1945, direct na de capitulatie van het Duitse leger in Italië, publiceerde Vittorini *Uomini e no (Mens of niet)*, een roman over het Milanese verzet tegen de Duitsers en hun Italiaanse handlangers. Hij putte hiervoor uit zijn eigen ervaring. Dat *Mens of niet* werd geschreven door een overtuigd communist, gehoorzaam aan de partij, is wel enigszins aan het boek af te lezen. Het boek is wat

schematisch: fascistische en hun collaborateurs worden als representanten van het absolute kwaad neergezet, de (communistiche) partizanen daarentegen als nobele verzetsstrijders. Desondanks blijft er genoeg over dat de roman ook nu nog lezenswaardig maakt. Het boek is nu eens hilarisch (met twee Duitse honden die hele dialogen voeren), dan weer schrijnend (met harde ondervragingen en vernederingen), en is doorspekt met cursief gedrukte beschouwingen waarin Vittorini onder meer ingaat op de vraag of het fascisme louter kan worden afgedaan als onmenselijk of juist als menselijk, al te menselijk. Het mag intussen wel tekenend heten dat de roman cirkelt rond twee verwante tegenpolen, de fascistische horden en het communistische verzet; het liberale en democratische gezinde verzet komen nauwelijks aan bod. Vittorini toont zich zo een kind van een radicale tijd.

Wim Berkelaar is als historicus verbonden aan het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme aan de Vrije Universiteit.